

FUAT SEZGİN VE TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler

G

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Sıracettin ASLAN

DİVAN
Kitap

ISBN 978-605-4239-82-5
Yayınevi Sertifika Numarası - 14320

G

FUAT SEZGİN VE TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Sıracettin ASLAN

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım
Divan Kitap

Baskı - Cilt

Step Ajans Matbaacılık Tanıtım ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78
34200 Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 88 46

© DİVAN KİTAP

Bu kitabın tüm hakları "Editörler Kurulu"na aittir.
İzinsiz kopyalanması yasaktır, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Kitapta yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

1. Baskı, Divan Kitap, 2019

Kayapınar Belediyesi

Kadim Akademi

İlim Yayma Cemiyeti

Bu çalışma Kadim Akademi, Diyarbakır İlim Yayma Cemiyeti ve Kayapınar Belediyesi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır.

DİVAN KİTAP

Tahtakale Mah. Ayçiçeği Sokak
Nu: 8/10 D: 6 Avcılar - İstanbul
Tel: (212) 803 40 42

www.divankitap.com.tr

divan@divankitap.com.tr, divankitap@gmail.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın
Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

HADİS USÛLÜ İLMİNİN DOĞUŞUNA DAİR FUAT SEZGİN'İN GÖRÜŞLERİ

G

Abdullah ÇELİK

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

İslâm Dininin en önemli iki temel kaynağından birini teşkil eden hadis, İslâm kültürünün şekillenmesinde şüphesiz önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle İslâm tarihi boyunca hadisin sıhhat ve sübutunu tespit için sürekli bir çaba sarf edilmiştir. Hadisçiler, bu doğrultuda sünnetin doğru bir şekilde tespiti için birtakım usûl ve metotlar geliştirmişler ve bunları da olabildiğince işletmeye çalışmışlardır.

Hadis usûlü, Hz. Peygamber'e ait bilgilerin aslına uygun nakli ve ona ait olanla olmayanı ayırt etme amacıyla konulan prensipleri belirleyip bunlarla ilgili terimleri konu edinen bir ilimdir. Sözü edilen prensipler, büyük çoğunluğu rivayet döneminde olmak üzere, tarihî süreçte ihtiyaca göre belirlenmiş, uygulanmış ve geliştirilmiştir. Ayrıca hadisle ilgili rivayet prensiplerini ve oluşan kavramları doğru olarak kavrayabilmek onların tarihi süreç içindeki gelişmelerini dikkate almayı gerektirmektedir.

Hadis usûlü ilminin ortaya çıkışını ve gelişimini sağlayan temel unsur, Hz. Peygamber'in risaletinden itibaren hadis alanında doğru bilgiyi elde etme arzudur. Bu da öncelikle haberi getiren kişiyi sorgulamak şeklinde kendini göstermiştir. Hz. Peygamber hayatta iken haber nakli için takip edilecek yöntemler öncelikle Kur'an-ı Kerim'de vurgulanmıştır ve bu yöntemler bütünüyle ahlak temellidir.¹ Kur'an'ın doğruluk, içtenlik ve hakikate ulaşma yönündeki temel mesajları Müslümanlar için rivayet tenkidinin gelişmesinde en temel etken olmuştur. Kur'an, haberi doğru aktarmanın önemine değinirken, bilgi aktarımının ilkelerini de öğretmiştir. Önemine binaen, muhataplarından kendilerine ulaşan haberi tetkik ve tenkit etmelerini, haberi getireni sorgulamalarını iste-

---

¹ Mehmet Emin Özafşar, "İslam İlim Geleneğinde Haber Mefhumu", Diyanet Avrupa Aylık Dergi, Nisan 2003, s. 7-8.

miştir. Ayrıca, haberi tetkikte râvinin değerlendirilmesine önem vermiş ve fâsık kişinin yaptığı nakillerin araştırılmasına vurgu yapmıştır. Kur'an'da haber mefhumu işlenirken şahitlik konusuna da değinilmiştir. Kur'an'a göre inanan insan, kendisinin, anne-babasının ve en yakınlarının aleyhinde bile olsa şahitlik ederken dürüstlükten ve adaletten ayrılmamalıdır. Bu sebeple şahitlikle ilgili âyetler aslında rivâyetlerin değerlendirilmesinde de göz önüne alınan ölçütleri içermiştir. Kur'an âyetlerinden hareketle nakledilen bilgilere karşı yapılacak ilk iş, haberi aktaran kişinin incelenmesi, diğeri ise haberin içeriğinin Kur'an'ın temel prensiplerine uygun olup olmadığının dikkate alınmasıdır. Bu bağlamda hadisi oluşturan sened ve metin ile ilgili araştırmacı ve sorgulayıcı yaklaşımın temeli Kur'an'a dayandırılmıştır. Bu farkındalığa sahip hadis usûlcüleri gelen haberlerin değerlendirilmesi ile ilgili oluşturdukları kurallar için Kur'an âyetlerine atıfta bulunmuşlardır.²

Kur'an'ın çizmiş olduğu haber naklindeki temel prensipleri, Peygamber (s.a.v) de kendi açıklamaları ve uygulamalarıyla desteklemiştir. Hz. Peygamber'den önce de var olan sözlü anlatımlar dinin öğrenilmesi esnasında önemli bir görev üstlenmiştir. Allah Rasûlü, tetkik ve tenkitte bulunmak suretiyle habere karşı ihtiyatlı bir tutum geliştirmeyi öğretmiştir.³ Bu noktada O, doğru sözlü olmayı emretmiş, sözü olduğu gibi nakletmeye teşvik etmiş, sözü tahrif edeni veya uydurana uhrevî tehdide varan biçimlerde uyarılmış, sözün emanet olduğuna dair bir bilinç geliştirmiş ve şahitlik müessesesini sağlam temellere oturtmuştur. Hz. Peygamber her fırsatta doğruluğu emretmiş ve yalan söylemeyi yasaklamış, daha sonra kendisi adına yalan söz söylemekten de şiddetle sakındırmıştır. Bu uyarılar hadis tenkit sisteminin temel referanslarından biri olmuş ve hadis tenkidinin dinen vacip olduğuna delil olarak ileri sürülmüştür. Böylelikle bu uyarılar daha sonra gelişecek hadis usûlünde “kizbu'r-râvi” ve “it-tihamu'r-râvi bi'l-kizb” ıstılahlarına dayanak olmuştur. Peygamber'in (s.a.v.) kendisinden nakledilecek bilgilerin iyice bellenmesine gösterdiği çabaya yönelik uygulamaları da bulunmaktadır.

Sahâbe neslinin hadis nakil ve rivayetinde gösterdikleri tetkik ve denetim faaliyetleri, hadis usûlü ilminin dayandığı temel dayanaklardan biridir. Sahâbenin

² Ahmed b. Abdirrahmân es-Suvyân, *Nahve Menheci Şer'iyyin Fî Telakki'l-Ahbar ve Rivâyâtihâ*, Dâru's-Selîm Riyâd 2000, s. 41; Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (basılmamış doktora tezi, 2011), ATAÜS-BE, ss .9-15.

³ Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Rağbet Yayınları Ankara 2009, s. 84.

hadis naklinde gösterdikleri çabalar; hadislerin yazımı, müzâkeresi, rihle, şahit isteme, yemin ettirme ve birbirlerinin hatalarını düzeltme şeklinde özetlenebilir. Sahâbenin kendilerine ulaşan haberlerin tetkiki için zaman zaman ricâl tenkidi yaptıklarına dair nakiller ve bu tenkitler için kullandıkları bazı ıstılahlar sonraki dönemlere ulaşmış, hadis usûlü ve ıstılahları için bir zemin oluşturmuştur.

Hadisçilere göre sahâbenin adaleti noktasında bir ihtilaf söz konusu değildir. Bunun yanında sahâbenin hadis rivayetinde hataya düşebilecekleri de kabul edilmektedir. Sahâbenin yaptığı hatalardan bir kısmı diğer sahâbîler tarafından tespit edilerek düzeltilmiştir. Hiç şüphesiz sahâbenin yaptığı bu hatalar ve onların tenkidi sonraki nesillere örnek olmuş ve hadis usûlü ilminin gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. “Zabt kusuru” olarak isimlendirilen bu hatalar, daha sonra hadis usûlü eserlerinde; *hıfz kusuru*, *tereddüt*, *idrâc*, *kalb*, *ıztırab*, *sahâbe mürselleri*, *sahâbe tedlîsi*, *hatalı ref* ve *mana ile rivayet* gibi isimlerle kavramlaşacak olan ıstılahların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴

Tâbiûn dönemine gelindiğinde ise meydana gelen siyasî ayrışmalar, itikâdî tartışmalar ve fitne olayları hadis uydurmacılığını ve râvi kusurlarını örtme amaçlı tedlis faaliyetlerini arttırmıştır. Tâbiûn nesli çok geniş bir zamanı, farklı fikir ve fırkaları kapsamaktadır. İtikâdî tartışmaların ardından ekol ve fırkaların oluşmaya başladığı tâbiûn döneminde mezhebî yaklaşımlar esas alınarak tenkit ön plana çıkmaktadır. Bu yüzden tâbiûn döneminde bid’at ehli olmakla suçlanan kişilerin ne ile itham edildiğinin yanı sıra kim tarafından eleştirildiği de önem arz etmektedir. Günümüzde halen sınır ve kapsamı netleşmeyen “bid’at” kavramının, anlam genişlemesine uğradığı da göz önünde bulundurulduğunda tâbiûn döneminde genel olarak siyasî ve itikâdî açılardan muhalif mezheplere mensup olanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki hadisçilerin birbirlerine yönelttikleri sert eleştiri ve tenkitlerin birçok siyasî ve fikrî nedenden kaynaklandığı ve bazen râviler ile rivayetleri hakkındaki kanaatlerin bu anlaşmazlıklar nedeniyle yanıltıcı olabileceği dikkate alınmalıdır. Tâbiûn neslinde farklı ekoller arasında görülen tenkitlerin kimi zaman taraflı olduğu görülmektedir. Bir hadisçi râvinin, bid’atçı kabul ettiği bir râviden hadis rivayet ettiğinde bu onun için cerh nedeni sayılmazken; rey ekolünden birçok hadisçinin ve rivayetlerinin bu nedenlerle cerh edildiği de unutulmamalıdır.⁵

⁴ Musa Bağcı, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu Hadis Metodolojisi*nde Sahabenin Zabtı, İlahiyât Yayınları Ankara 2004, s. 161.

⁵ Arif Ulu, *Tâbiunun Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 27-29.

Hız Peygamber'den yapılan rivayetlerde tâbiûn râviler, hadisi diğer tâbiûden rivayet etmekteydi. Böylelikle râvi sayılarının artarak senedin uzaması hadis tenkitçilerinin, râvilerin güvenilirlik ve adalet şartlarına sahip olup olmadıklarını araştırmalarını zorunlu kıldı. Bunun sonucunda hadis rivayetinde isnâd kullanımı ve seneddeki problemlerin tespiti için farklı ıstılahlar ortaya çıktı. Hadis tenkitçiliğinin tâbiûn döneminde yaygınlaştığı ve gelecek nesillere hadis tenkidi konusunda yol gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak cerh ve ta'dîl kriterlerinin de oluştuğu dikkat çekmektedir.

Bu dönemde hadislerin yazımının hızlanmasıyla tashîf ve tahrîf gibi hatalar çoğalmış, bu gibi hataların önüne geçmek için de tâbiûn hadisçileri bazı önlemler almıştır. Alınan bu önlemler sonucunda hadis tahammül ıstılahlarının ortaya çıktığı görülmüştür. Bu ıstılahlar arasında; *Semâ'*, *arz*, *i'lâm*, *vasiyyet* ve *vicâde* ön plana çıkmıştır. Tâbiûn dönemi, sünnetin sonraki nesillere aktarımında izlenecek metodun ortaya konulduğu, bunun sonucunda tahammül ve edâ yollarının ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde kullanılan kavramlara bakıldığında daha sonra sistemleşecek olan hadis usûlü ilminin temeli olma niteliğinde olduğu görülecektir. Tâbiûn döneminde ortaya çıkan ilk kavramın irsâl olduğu ve buna dair verilen hükmün de ilk hüküm olduğu söylenebilir. Bu dönemde hadis usûlünün önemli konularından; hadis, sünnet, sahîh, senedde ittisal, hatalı ref ve râvilerin zabtı gibi meselelerin işlendiği görülmektedir. Ayrıca kullanılan hadis ıstılahlarının lügat anlamlarıyla olan sıkı bağı dikkat çekmektedir. Daha sonraları müstakil bir ilim dalı olacak cerh ve ta'dîl ilminin genel kriterlerinin de bu dönemde yerleştiği anlaşılmaktadır. Tâbiûn hadisçilerin râvide olmaması için dikkat ettikleri kıstaslar, yalancı olmak, bid'atçı olmak, dini emir ve yasaklara dikkat etmemek, metni tam kavrayamamak, devlet yöneticilerine yakınlık ve çok konuşmak şeklinde özetlenebilir. Tâbiûn dönemindeki hadis tenkidi uygulamalarında daha sonra hadis usûl kaynaklarında râvinin cerh edilmesine neden olacak etkenlerin yer aldığı görülmektedir. Bu uygulamalar tam olarak sistemleşmesede haberin naklindeki temel doğruluğu tespit edebilmek adına gerekli kıstaslar olarak hadisçiler tarafından o dönemde uygulanmıştır.⁶

Etbâû't-tâbiûn döneminde hadis tedvin faaliyeti hızlanmakla kalmamış, hadis rivayetinde sened uygulamasının yaygınlaşması ve hadis metinlerinin yok olmaması amacıyla birçok sünen ve âsâr türü eserlerin kaleme alınmasına da

⁶ Abdullah Çelik, *Hadis Usûlü İlminin Doğuşu Ve Gelişimi Hicrî İlk III Asır*, (Basılmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 2017, s.102.

şahit olunmuştur.⁷ Râvilerin gerek adâlet gerekse zabt açısından değerlendirilmelerindeki artışlar, tenkit kıstaslarına dair yapılan teorik açıklamalar, değerlendirmede kullanılan ıstıhlarda yaygınlaşma ve çeşitlenmeler bu dönemde dikkat çekmektedir. Dönemin hadisçileri bugün elimizde bulunan hadis ıstıhlalarının birçoğunu kullanmışlar ve rivayetler hakkında durum değerlendirmesi yaparak kabul edilen ve edilmeyen râvilerle ilgili bilgi vermişlerdir. Müsned, câmi' ve sünen kitaplarının yanı sıra cerh ve ta'dîl, ilel ve ricâl kitapları da yazılmaya başlanmıştır. Bilhassa et-Târîh adıyla anılan, sika ve zayıf râvileri tespit ederek hadis rivayetlerindeki illetleri ortaya koyan ve hadis usûlü ilminin gelişmesine öncülük etmiş çeşitli eserler yazılmıştır. Hadis usûlü ilminin *Sahîh, zayıf, merfû', mevkûf, mürsel, munkatı, muttasıl, münker, şâz, muztarib, bâtil, tedlis, telkîn ve hükmü, hadis tahammül yolları, cerh-ta'dil lafızları ve mertebeleri* gibi en önemli konuları işlenmiştir. Müstakil hadis usûlü eserleri henüz ortaya çıkmamış olsa dahi birçok usûl konusu ve ıstıhlının etbâü't-tâbiîn döneminde yerleştiği anlaşılmaktadır.⁸

FUAT SEZGİN'İN HADİS USULÜNE DAİR BAZI GÖRÜŞLERİ

Buhârî'nin (yazılı) Kaynakları kitabı ile hadis alanında güzel bir çalışma ortaya koyan Fuat Sezgin, bu alana farklı bir bakış açısı getirmekle birlikte hadis usulüne dair bazı kavramları da ele almış ve bunlardan bir kısmını tarihlendirmiştir. Tebliğimizde Sezgin'in bu eserini temel alarak hadis usulü alanındaki görüşlerini ele alacağız.

Fuat Sezgin, çalışmasının başında hadis ilminin gelişimine dair genel bir bilginin gerekli olduğunu ve bu bilginin sadece hadis için değil, İslami edebiyatın ortaya çıkışı ve gelişiminin doğru anlaşılabilmesi için gerekli olduğu kanaatinde. Goldziher'in hadis ilmi ile ilgili "Muhammedanische Studien" adlı eserinde vardığı neticeleri bir kontrole tabi tutacağını söyleyerek, bunun yanında hadis literatürünün gelişiminin bir tasvirini vermeyi de amaçlar.

1. HADİSLERİN YAZIMI

Sezgin'e göre Goldziher, hadislerin İslam'ın ilk yıllarında sahife veya cüz' diye isimlendirilen defterlerde yazılı olduğunu kabul etmekle birlikte sonraki dönemlerde tereddütlerin ortaya çıktığını ve hadislerin yazılı olarak muhafaza

⁷ Arif Ulu, "Tebeu't-Tâbiîn" DİA, XL, 218

⁸ Abdullah Çelik, *Hadis Usûlü İlminin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk III Asır, s.115-116.*

edilmesinden çekinildiğini söyleyerek hadis edebiyatının gelişimine dair olan verileri çürütmek isteyip hadis mecmualarının başlangıçlarını hicri ikinci asrın ilk yarısına yerleştirmektedir. Goldziher'e göre bu mecmualar mevcut bir literatürden seçilenler değil daha ziyade müelliflerinin uzun yolculuklar sonucu bir araya getirdikleri şifâhî rivayetler olmalıdırlar. Goldziher'in görüşlerini tetkik eden Sezgin, Goldziher'in, o dönemde yazma halinde bulunan hadis usulü kitaplarını kullanmadığını ve bazı verileri diğer bazı verilerle bağlantılı olarak ele almamakla eleştirir. Zira ona göre bu veriler diğer verilere tamamen farklı bir anlam yükleyecek durumdadır.⁹

Sezgin, hadis literatürünün gelişimini üç aşamada ele almaktadır:

1. Kitâbetü'l-hadis: Sahâbe ve erken tabiîn döneminde hadislerin sahife veya cüz' denilen defterlere yazılması.
2. Tedvinü'l-hadis: Dağınık olarak kaydedilmiş hadis malzemelerinin birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğinde bir araya getirilmesi.
3. Tasnifü'l-hadis: Yaklaşık olarak hicri 125 senesinden sonra hadislerin konularına göre düzenlenmiş bâblarda tasnif edilmesi. Ayrıca bunun yanında hicri ikinci asrın sonlarına doğru *müsned* denilen tasnif türü de ortaya çıkmıştır. Hicri üçüncü asırda önceki sistematik eserler ele alınmış ve Goldziher'in "ilk sistematik düzenlenen hadis kitapları" dediği camî'ler derlenmiştir.¹⁰

Sezgin'e göre bize ulaşan rivayetler, o dönemde müelliflerin eserlerini şifâhî olarak rivayet etseler bile, birbirlerinden yazılı olarak almış olduklarını gösterebilen malzemeye dayanmaktadır. Sezgin, Goldziher'in, erken döneme ait bilginin aslında farkında olmasına rağmen, incelendiğinde onun meseleleri etrafıca ele almadığını, tedvin ile tasnif arasındaki farkı göremediğini ve böylece ilgili haberleri birbirine karıştırdığını söylemektedir.¹¹

Sezgin hadislerin daha İslamın ilk dönemlerinde yazıya geçirildiğini birçok örneklerle temellendirmektedir. Bunların arasında Tabiûn döneminde hadislerin yazılması konusundaki gayretler önemli bir yer tutmaktadır. Daha tabiûn devrinde tahrif edilmiş ve yanlış bilgi içeren kitaplar bulunmakta olduğunu na-

⁹ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, Halle 1889-90, II, 8,9, 180, 245; Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, Otto Yayınları Ankara 2017, s. 23-24.

¹⁰ Fuat Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi : ulümü'l-Kur'an - ulümü'l-hadis - et-tedvinü't-tarihi ila gayeti sene 430 hicriyye takriben. /; nakalehu ile'l-Arabiyye Mahmûd Fehmi Hicazi, Fehmi Ebü'l-Fazl. -- Kahire : el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb*, 1977, I. 1 19-120.

¹¹ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 25-27.

killerle desteklemektedir. Bazı rastlanılan bilgiler ise o dönemde kitapların ödünç alındığını gösterir.¹²

Tabiûn döneminde hadis yazımına karşı şüpheyle yaklaşan kimselerin yanında kitâbeti, hadisin ilminin talebinde ilk şart sayanlar da vardı. İmâm Mâlik'in kendisine veda için gelmiş olan bir dostuna, son üç tavsiyesinden biri " Hadisleri salâhiyetli zevattan yazmak" olmuştur.¹³

Sezgin, Sprenger'in İslami kaynakların muhtelif vesilelerle mevzu bahis ettiği hadisin ilk yazılı vesikalarını araştırıp muhtelif sahife'lerin isimlerini bir araya toplama imkanını bulduğunu ve daha sonra Goldziher'in bunlara yeni isimler ilave ettiğini belirtmektedir. Sahife veya Cüz' diye adlandırılan bu ilk hadis vesikaları, ikinci ve üçüncü asırda meydana gelecek olan musannef külliyyatının, gerek doğrudan doğruya ve gerekse dolayısıyla, malzemelerinin bir kısmını teşkil ettiğini savunmaktadır. Bize kadar gelmemiş olmakla beraber, sahâbe ve tabiûnün ilk ve ikinci tabakasına ait birçok tefsir kitaplarının, sahife ve sünen musannaflarındaki hadisleri tahric ederken şarihlerin bize dolayısıyla vermiş oldukları malumattan ve aynı tip tefsirlerin, daha müteahhir olup bize kadar intikal etmiş bulunanlarından, muhtevalarının büyük bir kısmının hadislerden ibaret olduğunu öğreniyoruz.¹⁴

2. HADİSLERİN TEDVİNİ

Sezgin, hadislerin tedvini mevzu bahis edildiğinde umumiyetle Zührî'nin ilk müdevvin olarak gösterildiğini ve Emevî idaresinin Ömer b. Aziz'in hilâfetine rastlayan safhası hadis tedvininin başlangıcı sayıldığını belirtmektedir. Goldziher'in hadislerin tedvinini Zührî'ye rastlayan çağa dayandırarak böylece ortadan kaldırmaya çalıştığı iki ayrı husus vardır. Bunlardan biri hadislerin tedvini diğeri de tasnifdir. Bu ikisi birbirinden ayrıdır. Tedvin için "من دون الحديث" tabiri kullanılarak, hadislerin kitaplarda toplanılması ifade edilmeye çalışılırken; tasnif için "أول من صنف الكتب" tabiri ile de tedvin edilmiş hadislerin muayyen bâblara göre tasnifi kastedilmiştir. Nasılsa Goldziher bu farka dikkat etmemiş yani ted-

¹² İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, Takdimetü'l-Cerh ve't-Ta'dîl, Dâru İhyâi't Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1271/1952, s.149; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddîn Ahmed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabad 1325, XI. 286.

¹³ İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaeddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihi vema yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihi*, Kahire tsz, I. 74. Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 55.

¹⁴ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 55-58.

vin ile tasnif devrini birbirinden ayırmamış ve dolayısıyla islami kaynakların bu ikisi için farklı olarak gösterdiği iki tarih arasında bir tezaadın mevcut olduğunu farz etmiş, birini ortadan kaldırmağa çalışarak, tedvine ait haberleri ve kaynaklarını zayıf addederek bu neticeye ulaşmıştır.¹⁵

İlk müdevvin olarak daima Zührî gösterilir. Zührî'nin devrinde, hadis kitaplarıyla, ve muhaddislerin hayatlarıyla ilgili rivayetlerden de anlaşıldığı üzere, hafıza artık hadis naklinin tek vasıtası olmaktan çıkmış, fonksiyonu geniş ölçüde yazıya intikal etmiş bulunuyordu. Bununla beraber aynı devre ait haberler Zührî'nin çağdaşlarının da birçok kitaplara sahip olduğunu göstermektedir. Hadisleri yazmaya Emevî halifeleri tarafından zorlandığını söyleyen Zührî'nin daha sonra yazmış olduğu hadisler, Halife Velid'in öldürülmesinden sonra saray kütüphanesinden nakledilirken bir kaç yük teşkil edecek kadar çoğalmıştı. Biraz daha genç muasırı Hişâm b. Hassân (148/765), Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Atâ'nın ravisi Havşeb'in birçok kitaplarını ele geçirmişti. Diğer muasırı el-'Alâ b. Abdurrahman (ö. 139/756) daha sonra İmam Mâlik'in yanında bulunan sahifesinden nakletmek isteyenler için ya tamamını almalarını veya hiç almamalarını şart koşardı.¹⁶

Sezgin, Zührî ve çağdaşları zamanında veya hicri ikinci asrın başında kitapların artık mevzuu bahis olmaya başladığı zamanlarda hala hadislerin bir kısmının şifâhî nakil usulüyle rivayet edildiği görülüyor demektedir. Ona göre esasen hangi devirden sonra, hadis kitaplarının, malzemelerini tamamen yazılı kaynaklardan aldığı hususunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla beraber, bize kadar gelmiş olan hadis müdevvenatında bulunan senedler zincirindeki ravilerin, yapılacak mukayesesinden sonra, bu devrin tayininin, takribi bir şekilde mümkün olacağını tahmin etmektedir.¹⁷

3. İSNÂD

İslam edebiyatının ilk kaynaklarını tespit edebilmek için, her şeyden önce isnâdın ilk kez hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ortaya çıktığı ve ravi isimlerinin sonradan uydurulmuş olduğu tarzındaki eski peşin fikrin bırakılması gerekmektedir; bunun dışında, ilk asırlardan bize ulaşan kaynaklarda geçen ravi isimlerinin tam bir indeksi hazırlanmalıdır. Bu indekslerin karşılaştırılması, bize, ortak isnâdların daha geniş bir düzlemde araştırılma imkânını verecektir.

¹⁵ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 58-59.

¹⁶ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 60-61.

¹⁷ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 61-62.

Ortak isimleri ihtiva eden isnâdlarla ilgili olarak modern çalışmalarda “kollektif isnâd” (sammel isnâd) adıyla ifade edilen tamamen yanlış bir tasavvur haktır. Ortak isimlerin ve müteakip metnin belli hadis ekolleri tarafından uydurulduğu anlamına geldiği iddia edilmektedir.¹⁸

Sezgin, İslamî kitapların ilk kaynaklarını tespit etmek için her şeyden önce isnadın H. II. ve III. asırlarda ortaya çıktığını ve ravi isimlerinin tamamen uydurulduğunu iddia eden yanlış görüşlerden kurtulmamız gerektiğini bunun da ötesinde, ilk asırlardan bize kadar ulaşan kitaplarda görmüş olduğumuz ravilerin isimleri için titiz bir fihrist hazırlamamız gerektiğini vurgular.

4. TAHAMMULÜ'L-İLM

Sezgin, hadis ilimleri arasında tahammulü'l-ilm'e ayrı bir önem vererek, bunun islamî rivayete has olduğunu ve modern çalışmalardaki yanlış anlamının temelinde bunun olduğunu söyler. Tahammulü'l-ilm hadis usulü eserlerinde genel olarak sekiz sınıfta incelenir ki şunlardır:

1. Semâ' 2. Kıraat 3. İcâzet 4. Münâvele 5. Kitâbe veya Mükâtebe 6. Şeyh bir kitap veya rivayeti nakleder ve rivayet etme yetkisinin olduğunu açıklar; ancak başka birinin rivayet edip edemeyeceği hususunu açık bırakır. 7.Vasiyye 8. Vicâde

Bu durumlar incelendiğinde ilk ikisinin ezbere öğrenmenin bir göstergesi olduğunu, diğerlerinin ise yazılı bir doküman olduğu takdirde olabileceğini gösterir. Sezgin'e göre rivayet metotları kısmen İslam'ın başlangıcına kadar götürülebilir. Ayrıca nakil işinde baştan beri özellikle yazılı dokümanların göz önünde bulundurulup itibara alındığını belirtip bunları belgelendirmeye çalışır. Tahammül ve eda yollarını sayarken muhaddislerin saydığı sekiz metot hakkında da bilgi veren Sezgin, Kırâat yönteminden bahsederken onun aynı zamanda arz diye isimlendirildiğinden bahsetmemektedir.¹⁹

İsnadın birinci derece bir unsur olması, yazıyı ve kitabın derecesini adeta ikinci dereceye indirmişti. Bir hadisin nakli için kitap yeterli değildi. Yani bir hadisin nakli için o hadisi, diğer bir şeyhten dinlemiş olan bir şeyhten bizzat dinlemek gerekiyordu. Daha sonra talebenin şeyhine yazılı hadisi okuması gibi birçok kolaylık ortaya çıktı.

Tahammulü'l-ilm'in bazı nev'ilerinin lafızları muhaddislerin de kendi aralarında bildikleri gibi bu üsluplar kitaplardan nakli de içeriyordu. Sezgin bunlar

¹⁸ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 49.

¹⁹ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s.28-29.

için hadisçilerde (أَخْبَرْنَا) (قُرئُ وَأَنَا أَسْمَعُ) ifadelerinin kullanıldığını ve hadis edebiyatında kitap ve ezber işinin ortak bir faaliyette gittiğini ifade etmektedir.²⁰ Hadisler herhangi bir kitaptan münferid veya gruplar halinde çıkar, diğer muhtelif kitaplarda yerleşirdi. Bir musannifin, bir hadisi çok eski kaynağından alması ile başka yollarla diğer kaynaklardan alması aynı şey demektir. Önemli olan ya bu kitabı müselsel bir rivâyet ile okumuş olmak veya onun cüz'lerini ihtiva eden diğer kitapların rivâyetlerini ele geçirmektir. Bir hadisin mevcut olması veya bilinmesi başka, onu rivâyet edebilme veya ravileri arasına girme daha başka bir şeydir.²¹

Aynı asırda, hadislerini herhangi bir kitapta toplamayıp başkalarının eserinden faydalanan ve kendisinden rivayet istendiği zaman başkalarının kitabından imlâ ettiren muhaddisler de vardı. Hadislerini tespit etmeyen Veki'in (ö. 197/813), şeyhi Süfyan es-Sevri (ö. 161/778)'nin hadislerini diğer şeyhlerinin eserlerinden imlâ ettiğini gören bir öğrencisi bir daha onun meclisine katılmamıştı.²² Başkalarının kitaplarından okumak suretiyle geçinen Said b. Kesir b. 'Ufeyr (ö. 228/843) de bu hareketi yüzünden muteber bir muhaddis kabul edilmiyordu.²³

O dönemde bir hadisin, kitabın satırlarında düzenli bir şekilde yazılı bulunmasıyla herhangi bir tarafına yazı eklenmesi de tamamıyla ayrı değerlere sahipti. Zira kitabın üzerindeki (yani kenarlara eklenmiş) bir hadisin, o kitabın şeyhin Semâ' veya Kıraatinden sonra herhangi bir yerden alınıp eklenmiş olması ihtimali vardı. Ebû Seleme et-Tebuzekî'ye (ö. 223/838), kitabının içinde değil de üzerinde bulunan bir hadisi şeyhinden dinleyip dinlemediği hususunda Yahya b. Ma'in (ö. 233/848) tarafından yemin ettirilmişti.²⁴

I. Hadis Tahammül Lafızları

Hadisçiler arasında birbirinden farklı değerler bulan hadis rivayetinin bu muhtelif kısımları, bir dereceye kadar nevilerine delâlet eden ifadeler kazanmışlardı. Bunun için hadis naklinin muhtelif kısımlarını mevzu bahis eden kaynaklarda, bu kısımlarla birlikte "elfâz" diye bir ıstılahın geniş bir yer işgal ettiği gö-

²⁰ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 70-73

²¹ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 73-76

²² Ebû Dâvûd, Süleymân b.Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî, *Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Acurrî lî Ebî Dâvûd fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Muhammed Ali Kâsım el-Umerî), Medine 1979/1399, I. 115, 120.

²³ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddîn Ahmed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabad 1325, IV. 74.

²⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X. 334.

rülür. Bunlar hadislerin senedlerinde bulunup ilk ve son ravinin arasında geçen şahısların sayısına göre artıp azalan (سمعنا، حدثنا أخيراً، أنبأنا) ve bir de müfred (سمعت) vs. şekillerinden ibaret tabirlerdir. İsti'malleri çok zaman muhaddisin hususiyeti ve hadis naklindeki titizlik ve lakaytlığı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Hadis senedlerinin ortak lafızlarından anlaşıldığına göre, sahâbe, Hz. Peygamberden “قال” tabiri ile naklediyordu. Ancak ilk tabiînin Sahâbeden nakilde hangi üslubu kullandığını net olarak bilemiyoruz. Belki de ortak bir üsluba sahip değillerdi. Bu tabirlerin, hadislerin kaynağına nispetle yeni şahıslar araya girdikçe önemi artıyordu. Oldukça eski kaynaklardan bize gelen bilgilere göre, hadisleri ilk defa isnâd eden Zührî (ö. 124/742) idi. Ondan önce bize gelen birkaç risalenin içerdikleri hadis ve haberlerin isnâdı ve isnâdın zikredilen lafızlarını içermediğini görüyoruz.²⁵

Buhârî'nin, Sahîhinde tahammulü'l-ilm'in çeşitli kısımlarından hangisini tercih ettiğine dair bir ittifak yoktur. Buhârî, “kitabu'l-ilm” bölümünde Semâ'ı açıklamaya gerek duymadan diğer tahammulü'l-ilm vasıtalarına geçerek onları kısmen ele almaktadır. *Kıraat* ve 'arz'ın Hasan el-Basrî, Süfyan es-Sevri ve İmam Malik tarafından caiz görüldüğünü aktarmakla aynı zamanda kendisinin de bu görüşte olduğunu ifade ediyor. Tahammulü'l-ilm'in Kıraat ve 'arz çeşidinden sonra *münâvele*'yi ele alır. Fakat Buhârî'nin “el-münâvele ve kitabu ehli'l-ilm bi'l-ilm ilâ'l-ilm”²⁶ ifadesinden anlaşıldığına göre onda, münâvele ile mükâtabe birleşmiş gibidir. Hatta İbn Hacer'de bu bâbın şerhinde bu yönde görüş beyan etmiştir.

Daha sonra meydana getirilen usul kitaplarında, Buhârî'nin, bunlar dışında olan tahammulü'l-ilm'in diğer vasıtalarını kabul etmediği şeklinde algılanmıştır. Ancak her ne kadar bu yönde görüş beyan edilmişse de bunun doğru olmadığı görülür. Hatta Buhârî'nin bunlar dışında kalan mükâtabe'yi zikretmediği halde “ketebe ileyye Muhammed b. Beşşar” lafzı mükâtabe'yi kullandığını gösterir. Süyûtî'de bu görüşte olmuştur.²⁷

²⁵ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 64-65.

²⁶ Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavki'n-Necât Beyrut 1422/2001, I. 23.

²⁷ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Beyrut 1409/1988, s. 147. Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 67-70.

II. Semâ' Ve Kıraat

Sezgin, Zührî'yi takip eden veya ondan sonra gelen ilk muhaddisler tabakasının, hadislerde elfâzî şart koştuklarını, hatta Şu'be, “ İçinde حدثنا ve أخبرنا tabirleri bulunmayan hadisler abur cuburdur” dediği gibi, bu lafızları taşımayan hadislerin bir önemi olmadığını belirtmektedir.²⁸ el-Hatîb el-Bağdadî, elfâzî bir sıralamaya tabi tutarak en yükseğinin سمعت sonra حدثنا daha sonra أنبأنا ve نبأنا olduğunu söyler. Ancak buna itiraz edilmiştir. Semâ'a ve Kıraat'a delalet eden bu lafızlar, son raviye geldiği şekli ile değişiklik kabul etmeyecek kadar mutlak bir değer ifade ederdi. Örneğin içinde حدثنا olan bir lafızda bunun yerine أخبرنا veya حدثنا kullanılması bile kabul edilmezdi. İkinci asrın ikinci yarısında yaşayan muhaddisler أخبرنا'yı tercih ediyorlardı, zira bu lafız hadis naklinin birçok kısmına tatbik edilebiliyordu. Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Hüşeym b. Beşir (ö. 183/799), Abdurrezzak b. Hemmam (ö. 211/826) bunu tercih edenlerden bir kaçıdır. Her ne kadar İmam Şafii حدثنا ile أخبرنا arasında fark gözetmişse de, birçok meşhur muhaddise göre bunlar birbirinin yerine kullanılabilir.

Hadis naklinde kullanılan lafızların oldukça erken bir devirde ele alındığı ve değerlendirildiği anlaşılıyor. Kaynaklar bize Semâ' ve Kıraat'ın Ali b. Ebî Talib ve İbn Abbas zamanında bilindiğini; birincisinin, şeyhe okumak ile şeyhten dinlemeyi müsavi bulduğunu, diğerinin ise, sâmi'lerine: “ Benim size okumam ile sizin bana okumanız arasında bir fark yoktur.” dediğini naklederler.²⁹ Tabiînden olan bazı muhaddislerin de aynı mesele üzerindeki farklı fikirlerini kaynaklarda görüyoruz. Örneğin, Zührî bu hususta müsamahakâr davranır ve huzuruna getirilen bir kitabın kendisinden dinlenmemiş veya huzurunda okunmamış olmasına rağmen, o kitabı şahsından rivayet etmelerine cevaz vermiştir.³⁰

İsnadda yer alan bazı kalıplar her ne kadar ilk anda şifâhî rivayetin söz konusu olduğu izlenimini uyandırır da, gerçekte yazılı kaynaklara işaret etmektedir.

Kökene I. asrın ikinci yarısına kadar uzanan bu ıstılahlar حدثنا, أخبرنا, سمعت vb. formlardadır. Eski olmalarına rağmen bunların kullanımlarında bir ittifakın ol-

²⁸ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 65

²⁹ Rânehürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*(nşr. Muhammed Accac Hatîb) Dâru'l-Fikr, Beyrut 1971/1391. s. 428-429.

³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Kifâye fi İlmi'r-rivâye*, Daru'l-maârifil-Osmanîyye Haydarabad 1357, s.318; Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 66-67.

madığı anlaşılıyor. Muhaddislerin bazıları Semâ' tarzındaki rivayetler için سمعت, bazıları حدثنا, buna karşılık Kıraat tarzı rivayet için أخبرنا lafzını kullanmaktan yana idiler. Hicri ikinci asrın ikinci yarısında ise çoğunluk her iki tür rivayette de أخبرنا lafzını tercih ediyordu. Fakat hadis halkalarında başkaları ile birlikte bulunup bulunmadığının da ifade edilmesi gerekiyordu.³¹ İşte rivayet tarzları ve bunların kullanımına dair haberler, ikinci asrın ilk yarısında bir önceki asrın son yarısındaki gibi münhasıran Semâ' ve Kıraat isnat edildiğini, bunun yanında mükâtebe ve münâvele vb. metotların da kullanıldığını göstermektedir.

Hadis literatürü bize rivayetler ve kitapları Semâ' ve Kıraat yoluyla almak için *talebu'l-ilm* veya *rıhletu'l-ilm* denilen seyahatlere dair bilgiler vermektedir. Ancak bunlar hadislerin toplanıp, ilk kez kaydedilmesi gerektiği şeklindeki yanlış anlamaya da yol açmıştır.³²

III. Mükâtebe

Cahiliye döneminde bazı divanlar yaygın bir şekilde bazı şairlerce ezberden naklediliyordu. Ancak bu naklin sadece şifahen olduğu görüşü, hadislerin de şifahen rivayet edildiği görüşünde olduğu gibi, ilk kez modern dönemde ortaya çıkmıştır. Muhtemelen İslam'ın erken dönemlerinde metin rivayet etme alışkanlığı Cahiliye devrine uzanmaktadır. Bazı eski kaynaklarda geçen bilgilerden, örneğin; 'Amr b. Hazm b. Zeyd'in feraiz, zekat ve diyet hakkında kendisine yöneltilen ve sonradan hadis mecmualarında yer alan mektupları rivayet etmesi gibi bazı örnekler sahâbenin Hz. Peygamber'in mektuplarını rivayet ettiklerini gösterir. Bu kaynaklar ayrıca Halife Ali'nin Kıraat'ı Semâ' ile eşdeğer tuttuğunu³³ ve Abdullah b. Abbasi'nin " Bana okuyun; zira bana okumanız benim size okumam gibidir."³⁴ dediğini nakletmektedir. Sahabîler dışında, muhadram ve tabîlerden gelen haberlerde yazılı kaynakların olduğuna işaret etmektedir. Muhadram'dan olan Abdullah b. 'Ukaym b. el-Cühenî Peygamber'in kabilesine gönderdiği mektubu rivayet etmiştir. Tabîinden olan Beşir b. Nahîk, Sahabî Ebû

³¹ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 44

³² Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s.35-37

³³ Râmahurmûzi, el-Muhaddisu'l-fasil, Köprülü 397, 76b. (I. 429). Diğer kaynaklar için bkz. Süyûtî, Süyûtî, Tedribü'r-râvî, s.131.

³⁴ Tirmizî, II. 337, Tedrib, s.131; bkz. Buhari'nin Kaynakları s.67.

Hüreyre'ye kendisinin ondan istinsâh ettiği kitabı onun adına rivayet edip edemeyeceğini sormuş ve Ebû Hüreyre ona “evet” cevabını vermiştir.³⁵

Kaynaklarımıza bakıldığında zaman İslam'ın başlangıcında rivayet çeşitlerinin henüz tam tespit edilmemiş olduğunu sıkça görürüz. Yine aynı dönemde, kısaca *kitab* da denilen *mükâtebe* diye bir usul görürüz ki bu usul tam şeklini sonraki iki asırda alacaktır. Bu usul görünüşe göre yaşlı tabînin reddettiği *vicâde* den belirgin bir farklılığa sahip değildi. *Mükâtebe*, ilk olarak Zührî döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Zührî'nin Emevî emirlerinin bu imkânı bolca kullandıklarını görünce, bunu meşru kabul etmek zorunda kaldığı rivayet edilmektedir.³⁶ Sezgin, *Mükâtebe* ve *kitab*'ın erken formunun, hicri ilk yüzyılda *Semâ*' ve *Kıraat* yanında yaygın bir yöntem olduğunu birçok örnekten faydalanarak savunmaktadır.³⁷

Kaynaklar bize o dönemin kitâbet ve istinsâh usulüne dair bilgiler sunmaktadır. Örneğin Said b. Cübeyr: “Abdullah b. Abbas'ın yanında yazı tahtalarında (*elvâh*) yer kalmayınca kadar yazardım ve daha sonra nalinlarımın üzerine yazmaya devam ederdim”³⁸ demektedir. Başka rivayette, *elvâh* kelimesinden bir defteri anlayabileceğimizi görüyoruz; Said b. Cübeyr: “Bazen İbn Abbas'a gider ve defterim (*sahife*) doluncaya kadar, sonra da nalinlarımın hatta ellerimin üzerine yazardım...”³⁹ dediği nakledilir.

Hadislerin yazılması meselesi üzerindeki tartışma Emevî Devleti'nin sonlarına doğru, zayıf bir muhalefet dışında önemini kaybetmesine rağmen; tahammül'ül-ilm, muhaddisler arasında özellikle Emevî Devleti'nin sonlarından itibaren üçüncü asrın sonlarına kadar çok sıkı şartlara tabi tutulmuştur.⁴⁰

IV. Vicâde

Vicâde bir şeyhten dinlemeden veya şeyhe dinletmeden herhangi bir şekilde icâzeti alınmamış bir kitaptan naklidir. Bunun için “قال” ve benzeri tabirlerin kullanıldığını ve bunu İmam Şâfi gibi büyük muhaddislerin tecviz ettiğini ve

³⁵ İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1987, I. 43; Ayrıca bkz. İbn Hacer, Tehzib, I.470; Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 29-30.

³⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, Kifâye, s.318.

³⁷ İbn Ebî Hâtim, Takdime, s. 71; İbn Sa'd, VI. 334-335; İbn Hacer, Tehzib, VI. 94; Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 30-31.

³⁸ İbn Hanbel, İlel, I. 50.

³⁹ Diğer örnekler için bkz. Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 31-32.

⁴⁰ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 62-63.

dolayısıyla bu nev'inin daha ikinci asırda muteber ve maruf olduğunu bilmekteyiz.⁴¹

Sezgin'e göre وجدت, وأخبرت, حدثت, ذكر, قال, روى gibi diğer kalıplar vicâdeye yani aslı veya bilinen bir nüshası kullanılan sahîh bir kitaptan yapılan alıntıya işaret etmektedir. Taberi'nin vicâde olarak kullandığı kaynaklar⁴² için zikrettiği حدثت tabirinin, hicrî ilk asırda kullanıldığı görünmektedir.

Sezgin'in savunduğu en şaşırtıcı husus islam rivayet tarihinde rivayetleri büyük ölçüde isnâdsız zikreden ilk kişinin Buhârî olduğu iddiasıdır. Sezgine göre Buhârî, 341 hadisin yanı sıra قال, ذكر, روى, tabirleriyle kabarık bir miktarda filolojik, tarihi ve diğer literatür parçalarını iktibas etmiştir. Sezgin, kitaplardaki isnâdlar sayesinde kaynakların birbiri ile olan irtibatını bilebileceğimizi, buna bağlı olarak İslam'ın erken dönemine ait büyük ölçüde kaybolmuş edebiyatın yeni parçalarını tespit edebilecek hatta bazı eserleri tamamen yeniden inşa edebilecek bir yol bulmamız gerektiğine dikkat çekmektedir.

Sezgin, bunu yapabilmenin yolunu ise şu şekilde açıklar: doğrudan kaynakları bizi ilgilendiren kitabın bütün isnâdları müstakil olarak fişlere yazılır ve bu fişler en genç ravinin ismine göre düzenlenir. İlk ortak isimlerden hareketle isnâddaki raviler arasında diğer ortak isimleri ararız. Bunlardan en sonuncusu bize önümüzde bulunan kitapta kullanılan kaynakların müellifini verir.⁴³

5. MU'AN'AN

İsnatlardaki an harfi cerri çoğu defa fiilsiz geçmektedir. Hadis usulü açısından bakıldığında bu harf-i cerler iki işlevi üstlenmektedir. Birisinde icâzet tarzındaki rivayeti ifade ederken, diğerinde isnâdın kopukluğuna işaret etmektedir. Örneğin “قرأت على فلان عن فلان” ifadesi, “ben onu, rivayet hakkını icâzet yoluyla almış olan falancanın yanında gördüm.”⁴⁴ manasına gelmektedir. İkincisine örnek verilirse şu örnek verilebilir:

“قال حدثنا الوكيع عن علي بن مبارك عن يحيى بن معاذ بن جبل” Buradaki an lafzı ölüm tarihleri arasında 150 sene olan iki ravinin arasını birleştirmektedir. Buna hadis usulünde maktû', ve mürsel, yani munkatî' isnâd denilmekte, edebiyat tarihi açı-

⁴¹ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 124

⁴² İbn Ebî Hâtim, *Takdime*, s.238.

⁴³ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s.4.

⁴⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s.74.

sından ise, hadisçilerin de yorumladığı gibi, bir kitabın tam olmayan bir isnâdla kullanıldığını göstermektedir.⁴⁵

Sezgin'in, tahammül yollarından bahsederken isnâdlarda bulunan 'عن' edatını izâh sadedinde, iki râvi arasındaki uzun zaman dilimini kastederek buradaki kopukluğu "maktû" veya mürsel yani munkatî" şeklinde tavsif etmesi ilginçtir.⁴⁶ Hâlbuki maktû, tâbiûn sözlerine denir, mürsel tâbiûnin sahâbeyi atladığı senedler iken munkatî' terimi kopukluğu ifade etmektedir.⁴⁷

5. MUALLAK

Sözlükte "askıda bırakılmış" mânasına gelen muallak kelimesi, terim olarak hadisin senedinin baş tarafından (müellifin bulunduğu kısımdan) bir veya arka arkaya birkaç râvisinin yahut bütün râvilerinin zikredilmediği, قال رسول الله صلى الله عليه وسلم diye doğrudan Hz. Peygamber'e veya bir sahâbî yahut bir tâbiûye isnat edilen hadis demektir. Hadisi bu şekilde rivayet etmeye ta'lik adı verilir. Bu tür hadislerden sadece kesinlik belirten cezm sığasıyla "söyledi, rivayet etti, yaptı" gibi mâlûm fiillerle rivayet edilenlere muallak denileceğini söyleyenler varsa da özellikle sonraki dönemlerde "söylendi, rivayet edildi, rivayet edilir" gibi meçhul fiillerle (temrîz sığasıyla) nakledilenlere de bu ismin verildiği görülmektedir. Böyle bir rivayetın senedinde müellifin hocasını zikretmemesi halinde onu neden zikretmediği açıkça bilinmelidir. Aksi takdirde bu rivayet müdellesle karışır.⁴⁸

Fakat Fuat Sezgin'in hadis usulünde muallak hadise farklı bir boyut getirdiği görülmektedir. O, muallak hadisin sadece seneddeki râvilerin düşmesinden ibaret olmayıp hadis tahammül yollarından kaynaklanan aksaklıklar nedeniyle gerçekleştiğini de ortaya koymuştur. İslam'ın ilk dönemlerinde *hadis mecmuaları, müsnedler, sahifeler ve cüzler gibi* yazılı kaynaklar bulunmaktaydı. Şifahî nakle önem verilen bu dönemde kitapların rivayeti için bir takım kaideler tespit edilmişti. Bu kitapların muhtevasını şeyhten dinlemek veya hiç olmazsa huzurunda okuyarak ona dinletmek ve ancak böylece rivayet edebilmek mümkün oluyordu. İkinci asrın sonuna doğru ortaya çıkan muazzam bir hadis külliyyatından istifade edememek gibi bir problemle karşı karşıya kalınmaktaydı. Rivayeti

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlel*, II. 255; Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 45.

⁴⁶ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, 308

⁴⁷ Ali Albayrak, "Fuat Sezgin'in "Buhâr'i'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 26 (2016): 58.

⁴⁸ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İfav. Yayınları İstanbul 2011, s. 188,306.

temin olunmamış kitaplardan nakil, ancak *Vicâde* nev'inde tecviz edilen tabirlerle, özellikle de “قال” ile olurdu. Ancak *İcâze*, *münavele*, *mükatebe* gibi, rivayetin kolaylığı için ileri sürülen çareler bile bütün güçlükleri ortadan kaldıramamıştı. Sihatinden emin olunan kitaptan rivayet hakkı alınmamış olsa dahi faydalanmak lazımdı. Onların *Vicâde* diye adlandırdıkları bu yoldan faydalanmak bir münakaşa konusuydu. Müslim'in, kitabına almış olduğu bir hadisin senesinde bulunan ravilerin bir kaç böyle bir nakilden faydalanmış mahiyette görüldüğünden dolayı ayıplanmıştı.⁴⁹ Fakat Buhârî, kendinden evvel mevcut hadis edebiyatını hülâsaya teşebbüs ederken böyle müşkil bir durum karşındaydı. Ya kendisine rivayeti gelmiş olan kitapların muhtevasıyla iktifa edip diğerlerini feda edecekti ya da bu zengin edebiyattan faydalanıp sıhatlerinden emin olduğu kitapların, ayrıca rivayetini almış olmaya takılıp kalmayacaktı.

Buhârî'nin Sahîh'inin diğer hadis kitaplarına nispetle en garip tarafını “*talik*” diye adlandırılan isnâdsız haberler teşkil eder. حدثنا ve أخرنا tabirleriyle serd edilen hadislerin yanında ذكر, روى, قال gibi tabirlerle isnâdsız olarak alınan hadislerin hükümünün ne olduğu ve Buhârî'nin حدثنا ve أخرنا tabirlerinin yanında diğer muhaddislerce hemen hemen hiç başvurulmayan diğer tabirleri (قال, روى, ذكر) sık sık kullanmış olmasının sebebine aradan bir hayli zaman geçmesine rağmen tatminkâr bir cevap verilememiştir. Bunlar Hz. Peygambere kadar ulaşmayarak sahâbede kalan *mevkuf* ve tabiin'de duran *maktu'* dışındaki rivayetlerdir. Bunlar kitabın yaklaşık beşte birini oluşturur. Bunların aralarına, diğer muhaddislerin aksine Buhârî'nin filologlardan aldığı nakiller de girer.⁵⁰

Sezgin'e göre Buhârî'nin *Sahîh*'indeki bu problemlerin nedeni, bâblarının tanziminde kendinden evvelki musannef edebiyatın bâblarına tabi olmasından kaynaklanmaktadır. Nadir olmakla beraber, Buhârî'den daha evvel hadis kitaplarından *semâ'sız* olarak naklin yapıldığı vaki idi.⁵¹

Buhârî ta'liklerinin diğer muhaddisler arasında rastlanılmayan hususiyetlerinden birisi de şeyhlerinden ve muasırlarından yapılmış olanlarında görülmektedir. Buhârî'nin bu tip ta'likleri, kitabında çokça حدثنا ve أخرنا lafızlarıyla muttasılan ravilerini izhar ettiği şeyhlerinin büyük bir kısmından diğer yerlerde senedlerini hafzederek almış olması veyahut muasırlarından sadece *ta'lik*en alıp hiç isnâd etmedikleridir. Onun ta'liklerinin diğer bir çeşiti de kendine mua-

⁴⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, s. 149.

⁵⁰ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, s.117.

⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *Mukaddimetu'l-Cerhi ve't-ta'dil*, s. 71.

sır bazı muhaddislerden, *ta'lik*en aldığı hadislerin bir kısmının kitabının diğer yerlerinde bir vasıta ile zikredilmiş olan rivayetlerdir. قال tabiriyle Buhârî'nin, şeyhinden rivayetini almamış olduğunu göstermek şeklindeki maksadı yukarıda izah edilen sebeplerle anlayamadığı için *müdeillis* addedilmiştir.⁵²

Hadis usulü kitapları Buhârî'nin ta'likini ele alırken Müslim'de de bu gibi hadislerin bulunduğunu kaydeder. Onların sayımına göre Müslim'in Câmî'inde bu cinsten on dört hadis bulunmaktadır.⁵³ Yalnız Müslim bunları münferit olarak değil diğer müsned hadisleri teyit mahiyetinde *mütaba'ât* ve *şahid* olarak kullanmıştır. Buhârî'nin ta'likleri için umumiyetle قال tabirini kullanmış olmasına rağmen Müslim'de zaten sayılı olan bu ta'likler için muayyen bir tabir yoktur. O umumiyetle روى , ذكر , أصحابنا , حدثني veya خَبَّرْتُمْ gibi tabirler kullanır.

Uslucülerin, ta'likleri Buhârî'ye ve bir kaçını Müslim'e inhisar ettirmiş olmalarına rağmen, Buhârî'nin öğrencisi Tirmizi'nin *Cami*'inde de bunların benzerlerine rastlanılmaktadır. Belki onun ta'likleri Müslim'inkinden fazladır. Filologlara müracaat etmeye mecbur olduğu zaman da hemen hemen Buhârî'nin tabirini kullanırdı.⁵⁴ Muhtemelen Tirmizi hadislerin garip kelimelerinin izahında ara sıra Ebû Ubeyd'in *Garabu'l-hadis*'ine müracaat ediyordu.

Buhârî'nin muasırı Ebû Davûd (ö. 275/889)'un Sünen'inde taliklerin biraz değişik bir şekline ve açık olarak *Vicâde* tarzında alınmış olanlarına rastlamak mümkündür. Hatta bunların arasında filologların kitaplarından nakledilmiş bulunanlar da vardır.⁵⁵

İslami edebiyatta kitapların çoğalmasından sonra doğal olarak semâsız kaynaklardan nakle doğru geçmek zarureti gittikçe kendisini hissettiriyordu. İkinci asrın filologları bir tarafa bırakılacak olursa, bu uygulamayı hadis kitabında geniş çapta ilk olarak Buhârî yapmıştı. Hadislerin tamamı ile yazılı kaynaklarda bulunduğu, üçüncü asırda Buhârî'nin, tasnif ederken, kitaplardan faydalanmak için rivayet yoluyla gelmiş olmasını şart koşmayıp, isnâdın artık hükmünü kaybetmeğe mahkûm otoritesini ciddi bir surette sarsan ilk kimse olduğunu söyleyeceğiz. Bu takdirde "İsnadı ikmal ve hakiki bir ilim haline getiren Buhârî'dir"

⁵² Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-İzâh Şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh* (İbnu's-Salâh'ın Ulûmu'l-hadisî ve İbn Hacer'in Nüketi ile birlikte), I-VI, Dâru İbni Affân, Mısır, 1432/2011, s.74; Taliku't-ta'lik, 2 b (II. 9).

⁵³ Süyûtî, Tedribü'r-râvî, s. 35.

⁵⁴ Ebû Bekr İbn Arâbî EL-Mâlikî, Şerhu't-Tirmizî, Kahire 1934, XI. 50; XI. 70-72; XI. 86

⁵⁵ Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1950, II. 139.

şeklindeki bir düşünce ancak Sahîh'in dikkatlice okunmamış ve özelliklerinin göz önünde bulundurulmamış olmasının bir neticesi sayılabilecektir.⁵⁶

SONUÇ

Fuat Sezgin, hadis usulünün herhangi bir konusu gibi sadece okunup geçilen hadis alma ve nakletme yollarını “*tahammülü'l-hadis*” tahlil ederek, bu usüllerin ve burada kullanılan lafızların iyice incelenmesi halinde hadislerin sadece sözlü rivayet yoluyla nakledilmediğinin, aksine birçoğunun yazılı kaynağa dayalı ve yazılı olarak nakledildiğinin anlaşılacağını ortaya koymaktadır. Senetlerde zikredilen ravi isimlerinin şahıslara değil, o şahısların eserlerine işaret ettiğini iddia ederek isnad tetkikinde orjinal bir yön ortaya koymaktadır. Bütün bu yeniliklerin yanında hadis kültürümüzün kaynaklarının incelenmesi ve değerlendirilmesi hususunda kendinden sonraki araştırmacılara hedef göstermekte ve bu incelemelerinde izlemeleri gereken yöntemlere işaret etmektedir. Hadis yazımında kendinden önce ön kabul görmüş düşünceleri adeta yıkarak İslam'ın ilk döneminde hadislerin kitâbet, tedvin ve tasnif olarak üç aşamada kayıt altına alındığını tespit etmektedir. Sezgin, hadis tahammül yollarını detaylı olarak ele almış ve mükâtebe ve vicâde gibi tahammül yöntemlerinin iddia edildiğinin zıddına çok daha erken dönemlerde ortaya çıktığını savunmuştur. Hadis usulü kaynaklarında mu'an'an hadis senedin munkatı olma ihtimali hadis senedi olarak bilinirken Sezgin, buna ek olarak bu tür rivayetlerin vicâde nedeniyle bu şekilde rivayet edilmiş olabileceği tespitinde bulunmaktadır. Muallak hadiste ise ilk dönem hadisçilerinin bu tarz senedlerle rivayet etme gayelerinin sadece senedleri kısaltmak ya da hata nedeniyle değil kendilerinden önceki yazılı kaynaklardan kurallara uygun icâzet ve izin sahibi olmadıkları halde nakil yapma arzusunun neden olduğu tespitinde bulunmaktadır.

Fuat Sezgin'in hadis alanındaki çalışmalarında yoğun bir bilgi birikimi dikkat çekmektedir. Kimi zaman bu durum bilgilerin net ayrıştırılmamasına ve hazmedilememesine neden olmaktadır. Ancak özel bir konu üzerinde yaptığı derin araştırma ürünü sayılabilecek *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eseri, adeta bir ezberi bozmuş gibidir. Özellikle oryantalistlerin iyi niyetle bağdaştırılmayacak bazı değerlendirmelerine, bilimsel anlamda ayakları yere basan mahiyette cevaplar vermiş olması önemlidir. Bu bakımdan Fuat Sezgin'in aslında bir tarih araştırmacısı olmasına rağmen hadis alanında yaptığı katkılar asla göz ardı edi-

⁵⁶ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s.141-143.

lemeyecek kadar değerlidir. Sezgin'in çalışmalarını değerli kılan diğer bir husus da elde ettiği bu önemli sonuçları ikincil kaynaklardan değil klasik dönem birincil kaynaklarının satır aralarından elde etmesidir. Fuat Sezgin'in çağımızda genç araştırmacılara sabır ve tetkik hususunda örnek bir ilim adamı olarak tarihe adını yazdırdığını belirtmek de ayrıca önemlidir.

KAYNAKLAR

G

- Ahmed b. Abdirrahmân es-Suvyân, *Nahve menheci şer'iyin fi telakkî'l-ahbâr ve rivâyâtıha*, Dâru's-Selîm Riyâd 2000.
- Albayrak, Ali, *Fuat Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler*, Usûl: İslam Araştırmaları, 26 (2016): 58.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İfav. Yayınları İstanbul 2011.
- Bağcı, Musa, *Hadis Rivayetinde Sahabenin Kavrama ve Nakletme Sorunu Hadis Metodolojisinde Sahabenin Zabtı*, İlahiyât Yayınları Ankara 2004.
- Çelik, Abdullah, *Hadis Usûlü İlminin Doğuşu Ve Gelişimi Hicrî İlk III Asır*, (Basılmamış Doktora Tezi) , Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017.
- Ebû Bekr İbn Arâbî el-Mâlikî, *Şerhu't-Tirmizi*, Kahire 1934.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b.Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî, *Suâlâtü Ebû Ubeyd el-Acurrî İf Ebî Dâvûd fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, (nşr. Muhammed Ali Kâsım el-Umerî), Medine1979/1399.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b.Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî, Sünen, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1950.
- Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, Halle 1889-90.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-İzâh Şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh* (İbnu's-Salâh'ın Ulûmu'l-hadisi ve İbn Hacer'in Nüketi ile birlikte) Dâru İbni Affân, Mısır, 1432/2011.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihi vema yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihî*, Kahire tsz.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Takdimetü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâ't Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1271/1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddîn Ahmed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabad 1325.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1987.

- Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsir en-Nâsir, Dâru Tavki'n-Necât Beyrut 1422/2001.
- Özafşar, Mehmet Emin, “*İslam İlim Geleneğinde Haber Mefhumu*”, Diyanet Avrupa Aylık Dergi, Nisan 2003.
- Özsoy, Abdulvahap, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (basılmamış doktora tezi, 2011), ATAÜSBE.
- Râmeihürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* (nşr. Muhammed Accac Hatîb) Dâru'l-Fikr, Beyrut 1971/1391.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Kifâye fi İlmi'r-rivâye*, Daru'l-maârifî'l-Osmanîyye Haydarabad 1357.
- Sezgin, Fuat, Buhari'nin Kaynakları, Otto Yayınları Ankara 2017.
- Sezgin, Fuat, *Tarihü't-türasi'l-Arabî: ulumü'l-Kur'an - ulumü'l-hadis - et-tedvinü't-tarihi ila gayeti sene 430 hicriyye takriben. /; nakalehu ile'l-Arabiyye Mahmûd Fehmi Hicazi, Fehmi Ebü'l-Fazl. - Kahire : el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1977,*
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'r-râvî*, (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Beyrut 1409/1988.
- Ulu, Arif, *Tâbiunun Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Ulu, Arif, Ulu, Arif “*Tebeu't-Tâbiîn*” DİA, XL, 218.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadiste Metin Tenkidî*, Rağbet Yayınları Ankara 2009.